

РЕЦЕНЗІЇ

**Сорочан С. Б. ВИЗАНТИЯ IV—
IX ВЕКОВ: ЭТЮДЫ РЫНКА.
СТРУКТУРА МЕХАНИЗМОВ
ОБМЕНА. — Харьков: АО «Бизнес
Информ», 1998.— 452 с., илл.**

Г. Ю. Івакін

В усьому світі посилюється увага до історії Візантії, збільшується кількість візантознавчих студій різного напрямку. Створено Національний комітет візантіїстів України, який увійшов до складу Міжнародної асоціації візантологів. Та на сьогодні дослідження С. Б. Сорочана є єдиною в Україні монографічною працею, яка безпосередньо стосується саме Візантійської імперії. Це має величезне значення для розвитку цієї галузі української історичної науки, міжнародного наукового співробітництва. Проблематика книги цілком збігається з тематикою XX Міжнародного конгресу візантіїстів, що відбувається в Парижі.

С. Б. Сорочан — дослідник, внесок якого у вивчення історико-економічних проблем пізньої античності раннього середньовіччя вагомим засвідчено у сучасній історіографії. Проте ця монографія є етапною — це результат сталого і всебічного інтересу й копіткої праці по розшуку, зведенню й осмисленню різних джерел. Це, зокрема, засвідчує і її обсяг та структура, а також комплекс опрацьованої літератури.

Історія ринкової економіки доби формування середньовіччя має надзвичайно багато цікавих рис, тенденцій, паралелей. Особливо це стосується Візантійської імперії, де не було феодалізму у західноєвропейському його розумінні і де державна та приватна власність напрочуд химерно перепліталися. Вивчення економіки у зламний перехідний період у даному випадку від пізньоантичної до ранньосередньовічної доби в наш час дає багато цікавих спостережень, які, безумовно, є актуальними не лише для медієвістів, а й для істориків нового й новітнього часів. Проблематика перехідних періодів у еволюції людства є, як ніколи, злободенною.

Торгівля є однією з найважливіших підвалин економіки будь-якого суспільства і її стан відбиває ступінь його розвитку. Що ж до Візантійської імперії, то від торгівлі багато в чому залежало її існування, періоди підйомів чи стагнації. Не уявляючи рівень торгівлі Візантії у конкретну добу її історії, важко правильно оцінити й загальне становище імперії. Не дивно, що вона привертала увагу таких визначних візантіїстів як Р. Жанен, Ст. Рансімен, Сп. Вріоніс, О. Каждан, М. Я. Сюзюмов, Ж. Дагрон, Н. Ікономідіс тощо.

В історіографії за IV — IX ст. в історії Візантії закріпилася назва «темних століть». Найбільша увага істориками завжди приділялася або ранішому (пізньоантичному), або ж пізнішому (з IX ст.) часу. Серед фахівців існують різні погляди на історію Візантійської імперії цієї доби, зокрема поширеною є думка, що це був період занепаду. Проте спеціальних монографічних досліджень цієї проблеми практично немає, і ще більшою мірою це стосується сфери торгівлі. Тому праця С. Б. Сорочана певною мірою починає закривати цю лакуну. Він розглядає не чисту торгівлю як функцію обміну, а весь той великий і складний спектр явищ, пов'язаних з торговельним процесом у ранньосередньовічній Візантії. Адже вона надзвичайно тісно була переплетена з багатьма структурами тогочасного життя від загальнодержавної політики та ідеології до ремісничого виробництва і різних проявів звичайного повсякденного життя мешканців імперії. Ця тема є важливою і для розуміння деяких інших конкретних проблем візантознавства: континуїтету і дисконтинуїтету пізньоантичних відносин, місця дрібнотоварного виробництва, особливостей побутового життя міста, світосприйняття рядових верств населення тощо.

Об'єктом дослідження обрано організацію ранньовізантійської торгівлі, вияв конкретної структури, специфіки різноманітних матеріалізованих проявів її в IV—IX ст. Цей час охоплює ранньовізантійський період, коли було створено і закріплено всі головні механізми держави.

Немає особливої потреби перераховувати всі питання, які по-новому вирішує, висвітлює або ставить автор. Всю книгу насичено поточеннями, новими підходами до різноманітних конкретних проблем історичного та археологічного змісту, історико-топографічного, архітектурного та інших аспектів. Серед них: збереження ринкових функцій площами міст, включення до їхньої інфраструктури християнських храмів, доведення тотожності міських структур Константинополя та інших міст імперії незалежно від їх типів, відсутність чіткого поділу візантійського міста на аристократичну й посадську частини. Уперше комплексно розглянуто всі аспекти функціонування ергастеріїв, систематизо-

вано готельну справу і спростовано її владаний занепад у VII—VIII ст., проаналізовано характер та типи мітатної торгівлі, складської справи, ранньовізантійських ярмарків, що надає змогу переглянути застарілі уявлення. Водночас поточнюються певні поняття, семантика деяких візантійських ринкових термінів.

Структуру книги підпорядковано головній меті, і автор послідовно розглядає конкретні прояви та різновиди торгівлі, її організацію та систему, функції та місце у розвитку візантійського суспільства.

Робота складається з 8 розділів та 2 великих додатків, котрі мають самостійну наукову значимість: «Об Империи ромеев и ее городах (проблема численности)» та «О торгово-ремесленных доходах и их размерах (попытка понятийного и квантитативного анализа)». Стануть у нагоді і вказівники візантійських грошових одиниць, системи мір та їхніх еквівалентів, карта-схема місцезнаходження ринкових площ, торговельних рядів, подвір'їв іноземців у Константинополі.

С. Б. Сорочан майже вичерпно використав наявні на сьогодні різновиди історичних джерел. Оперуючи переважно введеними до наукового обігу джерелами, автор використовує їх з необхідною поточною критичністю. Слід зауважити, що відомості з даної проблематики розпорошено серед величезної кількості джерел. Найбільш інформативними виявилися юридичні, нормативні та актові документи. Широко залучено й нарративні джерела, які є особливо важливими для висвітлення деталей міського життя.

Автор вільно оперує даними археологічних досліджень візантійських міст останніх десятиріч. Саме вони дозволили поточнити й розширити базу даних, дали нові епіграфічні й сфрагістичні пам'ятки, а також містобудівництва — виробничі центри, садиби, храми тощо. Цей величезний джерелознавчий потенціал значною мірою лишився незадіяним у вивченні історії Візантії. Узагальнення та введення в науковий обіг значного археологічного матеріалу з усіх куточків імперії гармонійно поєднано з осмисленням писемних джерел.

Головна складність полягала не у фрагментарності чи обмеженості джерел, а значною мірою у відсутності їхнього узагальнення і в певній тенденційності та застарілості підходів. Адже старі думки, незважаючи на нові джерела та розробки, продовжували традиційно панувати в літературі.

С. Б. Сорочан розглядає досить дискусійне питання про зв'язок міських майданів у візантійських містах з ринком. Йому вдалося (і, певно, достатньо) спростувати поширену в історіографії і досить традиційну думку про те, що головні площі міст Східно-Римської імперії з IV—V ст. втрачають торговельну функцію, а сам ринок виноситься за межі міста. Висновок про збереження торговельної ролі форумів в умовах включення в їхню інфраструктуру християнських храмів та некрополів є цінним доповненням картини континуїтету міського життя на теренах ранньосередньовічного Середземномор'я. Показано на прикладі столичних константинопольських форумів і центральних майданів пересічних провінційних міст імперії відсутність твердої схеми у розташуванні міських ринків. Проте, переважно, вони були все ж прив'язаними до традиційних головних площ міст. Відбувався динамічний процес трансформації античного форуму в типову центральну торговельну площу з храмом, адміністративними будівлями, складськими та житловими приміщеннями. У певні часи ці площі правили й за громадські центри міста. Втім, міські собори за середньовіччя завжди правили за громадські центри, де зосереджувалася активна частина міського патриціату і де зберігалися міські ваги та міри.

Автор також спростовує думку про зникнення професійних торговельно-ремісничих осередків (кварталів та рядів) у візантійському місті. Аналіз ситуації у столиці та у провінційних містах показав наявність таких спеціалізованих місць для ремісників та торговців певного фаху. Причому вони тяжіли до центру міста, портових та набережних районів. Проте С. Б. Сорочан справедливо не абсолютизує цей висновок про розміщення та фахову однорідність мешканців таких спеціалізованих кварталів. Однак припущення про організацію таких спеціалізованих рядів через фіскальну зручність для влади поки що є мало переконливим і потребує додаткової аргументації.

У розділі «Мир ергастерія» автор простежує становлення терміна, за яким вбачали переважно майстерню-кранницю з перевагою тієї чи іншої функції. Великий інтерес складають запропоновані С. Б. Сорочаном методики розрахунку кількості ергастеріїв, рівня їхніх прибутків у різні історичні періоди, розмірів платні за аренду, її співвідношення з прибутками торговців. Втім, через дефіцит конкретних кількісних даних, їхньої значної географічної й часової розкиданості слід все ж пам'ятати, що отримані висновки можуть мати лише узагально-оцінювальний характер. Але цього досить, аби продемонструвати безпідставність поширених уявлень про неспильну для наймачів у ранній Візантії арендну платню за майстерні, склади й лавки, й ширше про збіднення торговельно-ремісничого люду і столиці, і провінції.

Окремо на прикладі багатьох ранньосередньовічних міст Криму, Греції та столиці імперії розглянуто ергастерії, пов'язані з екологічно брудними, пожежонебезпечними виробництвами. Автор справедливо стверджує, що юридичні правила про винесення таких виробництв за межі міста на практиці досить часто порушувалися. Принагідно відзначимо, що такі ж порушення правил розташування небезпечних виробництв спостерігаються і в деяких центрах Київської Русі.

Взагалі цей розділ, де всебічно висвітлюються різні аспекти діяльності ергастеріїв, є одним з центральних та найбільш вдалих у монографії. Треба лише пам'ятати про певну умовність всіляких розрахунків, які дозволяють лише виявити певні тенденції, а не абсолютні показники, що були задіяними в реальному житті.

У розділі «Торговля повсюду» доводиться хибність думки тих істориків, котрі стверджують певний розрив середньовічного візантійського містобудування з нормами та традиціями античного часу. Автор правильно вказує, що міське планування дійсно зазнавало певних змін, проте це сталося раніше, і вони відбувалися не повсюдно і не так кардинально, як інколи стверджують. Критично переглянуто уявлення, що спадкоємність спостерігається лише для кількох міст імперії. На ґрунті різних дже-

рел показано строкатість картини і розмаїття стану власників вуличних крамниць. Розглянуто й специфіку «колонадних крамниць» в портниках. Вдало показано, як правові канони модифікувалися під тиском інтересів роздрібної торгівлі, економічного зиску.

Автор всебічно висвітлює стан та розвиток готелів у Візантії та простежив їхній зв'язок з процесами торговельного обміну, розглянув розміщення та організацію торговельних дворів і «торжищ» для іноземців. Їхні контакти з імперією проходили через центри в Криму, на Балканах, в Італії, Малій Азії і, головне, в самому Константинополі.

Система розташування завждиш дворів була гнучкою, вони зосереджувалися не лише в центральних районах міст, а й на околицях, поблизу міських брам, на узбережжі, у передмісті, поблизу доріг та річкових переправ. Архітектура та локалізація їх розглядаються на базі новітніх даних, отриманих під час дослідження Херсонесу, Нижнього Подунав'я, Палестини.

Цікавим є припущення про існування ітохіона під кураторством єпископа у портовому районі Херсонеса, хоч і вимагає додаткових аргументів. Відтворення його влаштування автор робить за аналогією з даними розкопок схожого будинку пізньовізантійського часу на північному березі городища.

У розділі «Склади, кладові, хранилища» проаналізовано основні типи складських споруд, необхідних будь-якому міському центру: присадибні комори, підвали, великі оптові склади комерційного та виробничого призначення тощо. Подано конструктивні особливості таких будівель та їхні різновиди. Опис створено на ґрунті виявлених археологами будівель у різних куточках імперії.

Цілком можна підтримати висновок щодо успадкування від Риму основних правових норм по володінню та користуванню складами, прав та обов'язків обох сторін. Візантійські юридичні тексти подають розвинену систему обміну, яка передбачала найрізноманітніші випадки, що могли виникнути в цій ситуації.

Висвітлення питання про складське господарство цілком логічно продовжує наступний розділ «Загадка митатъ», де досліджено механізм оптового збуту. Автор підтримує думку Р. Лопея про виникнення цього оригінального інструмента оптового обміну в митних заставах на сході ранньої Візантії. У IX ст. вони перетворилися на факторії приїжджих купців, котрі мали тут продавати свій товар. Як справедливо вказує автор, в їхній організації відчувається вплив «кладського права». Певні, досить близькі аналогії, можна віднайти у «кладському праві», що діяло й в середньовічній Україні. Його корені можна шукати у візантійських традиціях, і монографія подає для цього надзвичайно цікавий матеріал. С. Б. Сорочан показує, що тут відбувався пільговий, звільнений від сплати комерція, переважно оптовий розпродаж імпорту, який було складено у митаті.

Такі склади-торжища існували не лише в Константинополі, але й у провінції. Автор припускає їхнє існування в Нікеї, Коринфі, Трапезунді, Херсонесі, Судаку, Фессалоніках. С. Б. Сорочан вбачає сенс і в тому, що такі склади не були тягарем для міста, а, навпаки, була пільгою, привілеєм. На цьому ґрунті він висуває оригінальну гіпотезу про суть конфлікту, що виник 894 р. у зв'язку з перенесенням «болгарського ринку» з Константинополя до Фессалоніків.

До аргументів автора можна додати, що, наприклад, мешканці середньовічного Києва, який володів «кладським правом», отримували від цього чималі прибутки. Влада, до речі, не гарантувала безпеки купецьким караванам, які обминали сталі торговельні маршрути і обходили «кладські центри».

Розділ «Времена панигиров» присвячено дослідженню ярмаркових торжищ. Автор поділив їх на міжнародні та місцеві. Писемні джерела дозволили припустити функціонування у ранньосередньовічній Візантії 10—15 великих ярмаркових центрів, що значною мірою були спадкоємцями пізньовізантійської доби. На IX ст. С. Б. Сорочан припускає наявність 60—70 ярмарків — за кількістю міст, що стояли на торговельних шляхах. Він цілком слушно зауважує, що вони були різного масштабу — розраховані на різні області та номенклатуру товарів.

Спроба відтворити зовнішній вигляд великого ярмарку є цілком коректною і ґрунтується на надійних джерелах. Кожен з них мав свою певну дату і був пов'язаний з церковним святом. На відміну від щотижневих базарів великі ярмарки мали більш вільний характер обміну. Невеликі локальні ярмарки обслуговували, перш за все, внутрішній ринок і відбувалися частіше, ніж великі. Їхня роль все більш зростала. Звичайно, до них залучалася досить значна околиця у радіусі 35—40 км, тобто в радіусі денного шляху пішки чи з навантаженим возом.

Ці ярмарки для свого часу відігравали значну роль в економічному житті імперії, оскільки були важливим механізмом обміну, концентрували обмін та учасників торгівлі, найповніше відповідали сезонному характеру торгівлі сільськогосподарськими продуктами. Вони не гальмували торговельну активність, а сприяли відродженню торговельно-ремісничої діяльності в новій середньовічній ситуації.

Вивчення стану й особливостей торгівлі Візантійської імперії надало змоги автору стверджувати, що, незважаючи на зовнішні територіальні втрати, Візантія не перестала бути однією з найбільших країн середньовічного світу, яка довгий час випереджала інші країни Європи за рівнем розвитку дрібного товарного виробництва та організації ремесла й торгівлі.

Праця С. Б. Сорочана надає нових аргументів на користь того, що занепад у так звані темні віки був явищем досить відносним, а модифікації, яких зазнавали міста, були закономірним феноменом перехідного періоду від пізньої античності до середньовіччя. Ця доба була часом інтенсивного економічного життя імперії, що зберегла досягнуті позиції. Висока організація підприємницької діяльності, в першу чергу торгівлі, була одним з провідних чинників, що підтримували сили імперії в найекстремальніших умовах зовнішнього тиску, демографічного спаду, пандемій чуми VI та VIII ст. Таким чином, автор переглянув усталені погляди і по-новому осмислив дані історичних джерел, що й дозволило йому більш реально висвітлити історію Візантійської імперії цього складного періоду.

Звичайно, в такій масштабній роботі, яка стосується мало висвітленого періоду, є дрібні помилки, якісь аспекти будуть поточнюватися та розширюватися. Складність проблематики не може не

спричиняти поглядів і тлумачень, що розходитимуться з викладеними С. Б. Сорочаном, а також зауважень, викликаних, зокрема, й недостатньою вивченістю окремих її аспектів. Очевидно, корисним було б залучення новітніх розробок з візантійських житій VIII—X ст., створених в Думбартон Окс під керівництвом О. П. Каждана. Хоча С. Б. Сорочан майже вичерпно скористався міжнародною історіографією, що за нинішніх умов надає особливої цінності роботі, проте й тут можливі деякі поточнення. Розглядаючи припинення діяльності мимів у Візантії після її заборони Трулльським собором, авторові слід було б використати ґрунтовну статтю на цю тему мюнхенського візантолога Ф. Тіннефельда, який простежив континуїтет діяльності мимів в імперії. Зважена оцінка цього явища передбачає зіставлення протилежних точок зору.

Хотілося б і більш критичного ставлення до деяких точок зору сучасних дослідників. Так, аргументуючи безперервне існування готелю при константинопольському палаці в Манганах, С. Б. Сорочан спирається на роботу Е. Маламут (с. 234, 235). Проте там не доведено, а лише висловлено припущення про зведення палацу вже в VI ст. Відтак спроба автора датувати готель цим часом лишається не більш, аніж гіпотезою. Певно, у ряді випадків слід було давати більш виважені оцінки точок зору дослідників. Приймаючи висновок Г. Вайса про тривалу відсутність у Візантії якісних структурних змін (с. 440), С. Б. Сорочан не враховує, разом з тим, критику О. П. Кажданом поглядів Г. Вайса.

Безумовно, сильним боком роботи є намагання автора не лише подати широку панораму торговельної діяльності в імперії впродовж тривалого часу, а й спроби визначити тенденції її еволюції. С. Б. Сорочан схиляється до думки про континуїтет в структурі й організації торговельного обміну від пізньої античності до середньовізантійського періоду. На жаль, позиції автора в цьому дещо послаблюються помітною хронологічною некоректністю залучення джерел. Так, наприклад, при викладенні історії візантійських ринків (с. 13 і наст.) є наявним великий стрибок від Дігест (VI ст.) до Книги епарха (початок X ст.). Така ж хронологічна лакуна є і в розділі про хутряні ринки: від Великодної хроніки (VII ст.) до Льва Грамматика (початок XI ст.), що є у даному випадку досить суттєвим, оскільки цей ринок згорів 532 р. (с. 15), а отже 532 р. постраждали й лавки аргіропратів, але про їхню відбудову автор (с. 57) може судити лише по Василіках (кінець IX ст.).

С. Б. Сорочан досить об'єктивно оцінює ситуацію у розвитку ринку Візантії. Так, він визнає, що відомостей про існування кварталу шевців у Константинополі в «темні віки» немає (с. 59). Разом з тим автор констатує накопичення «нових середньовічних рис» в механізмі обміну (с. 62). Ним визнається (с. 78 наст.) демографічний спад в столиці імперії від середини VI ст. (близько 400—500 тис. населення) до середини VIII ст. (близько 40 тис.), що знову ж таки свідчить про зміни в житті держави й суспільства. На таку думку наводять і спостереження автора (с. 79) над динамікою спаду й зростання кількості ергастеріїв (215 тис. близько 600 р., 50 тис. близько 750 р., 125 тис. близько 900 р.), аналіз ним сукупного прибутку ергастеріїв, де спад знову ж таки припадає на VII—VIII ст. (с. 115, 116). Все це змушує обережніше оцінювати хід еволюції процесів обміну від ранньовізантійського до середньовізантійського періоду, можливо, поза традиційного протистояння концепцій континуїтету й дисконтинуїтету. Можливо, слід дослідити питання, чи не приховуються за зміною термінів *stoa* і *embolos* у VIII ст. (с. 177 і наст.) зміни і в самому торговельному процесі.

Та не викликає сумніву, що ця монографія є вагомим внеском у вітчизняну та світову візантологію. В даному випадку цей штамп не є даниною формі, а відбиває дійсний стан речей.

Зроблену С. Б. Сорочаном спробу здійснити узагальнююче дослідження торгівлі Візантії у IV—IX ст. слід визнати цілком вдалою. Залучені ним матеріали та отримані висновки сприятимуть подальшому вивченню не лише цієї проблеми, а й багатьох аспектів середньовічної історії всього візантійського світу, включаючи і Русь.